

Основні віхи історії вітчизняного підприємництва: ретроспективний аналіз

У статті проаналізовано особливості розвитку підприємництва на всіх етапах його становлення на теренах України: протягом першої хвилі ринкових перетворень (друга половина XIX – початок XX ст.), у період згортання підприємницької ініціативи у вітчизняній господарській практиці за часів військового комунізму, відродження приватнопідприємницьких засад на етапі нової економічної політики, охарактеризовано розвиток підприємницького потенціалу у тіншовій економіці СРСР.

В статье проанализированы особенности развития предпринимательства на всех этапах его становления на просторах Украины: в течение первой волны рыночных преобразований (вторая половина XIX – начало XX вв.), в период сворачивания предпринимательской инициативы в отечественной хозяйственной практике во времена военного коммунизма, возрождение частнопредпринимательских принципов на этапе новой экономической политики, охарактеризовано развитие предпринимательского потенциала в теневой экономике СССР.

In the article the features of development of enterprise are analysed on all stages of his becoming on the walks of life of Ukraine: during the first wave of market transformations (the second half of XIX is beginning of XX of century), in a period rolling up of enterprise initiative in domestic economic practice in the days of a military communism, revival of приватнопідприємницьких principles on the stage of new economic policy, development of enterprise potential is described in the shadow economy of the USSR.

Постановка проблеми. За сучасних умов становлення та розвитку ринкових відносин в Україні великого наукового та практичного значення набуває теоретична розробка проблем функціонування системи ринкових відносин, зокрема підприємницької діяльності. Формування та стабільне функціонування підприємництва – досить складний та суперечливий процес, але незаперечним є той факт, що лише за умови врахування його національної специфіки можливий успішний розвиток підприємницьких відносин. Необхідність розбудови сучасного інституту вітчизняного підприємництва спонукає до ґрунтовного переосмислення історичного минулого нашої країни, а саме підприємницького досвіду, що враховує українську специфіку, менталітет і національні традиції. Для опанування будь-якого складного явища необхідно розглянути його в розвитку, прослідкувати причинно-наслідкові зв'язки, структурні зміни, визначити основні тенденції. Саме необхідність, доцільність, пріоритети актуальних сьогодні процесів ринкової трансформації в цілому та становлення підприємництва зокрема обумовили вибір теми дослідження.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. З часу здобуття Україною незалежності в науковому середовищі постійно зростає інтерес до вітчизняної економічної історії та історії підприємництва. Над проблемою дослідження окремих питань розвитку підприємницької діяльності у вітчизняній науці працювало чимало вчених, окремі питання функціонування інституту підприємництва знайшли відображення у працях О. Вербової [1], Н. Супрун [2], О. Пиріг [3], Т. Лазанської [4], В. Феценко [5] та інших. Однак, незважаючи на сучасні наукові розробки дослідження, проблема залишається недостатньо розкритою, більш комплексного висвітлення потребують питання історико-економічного розвитку підприємництва від первинного зародження і до сьогодення та спадковості господарської практики його ведення. Поширення інституціонального аналізу та системного підходу як загальнонаукової методологічної концепції в економічних розробках стало основою для глибокого та цілісного дослідження природи феномену підприємництва. Цілісне уявлення про даний суб'єкт ринкової економіки можна отримати в контексті не тільки економічних елементів діяльності підприємництва, але й соціальних, політичних, психологічно-моральних та інших складових.

Мета статті полягає у всебічному осмисленні, висвітленні місця, ролі підприємницької діяльності та розкритті національних особливостей розвитку вітчизняного інституту підприємництва, а також виявлення на основі цього аналізу властивих тенденцій і характеристичних ознак даного інституту.

Виклад основного матеріалу. Дефініція «підприємництво» є надзвичайно місткою, вона охоплює сукупність соціальних, економічних, правових, психологічних відносин. Частка підприємництва визначається історичними епохами, кожна з яких породжувала свої унікальні приклади підприємливості, її масштаби, об'єкти, право та мораль. У сучасній економічній літературі існує багато підходів до визначення сутності підприємництва, зокрема нами підприємництво розглядається як персоніфіковане явище, тісно пов'язане з діяльністю конкретної людини, ініціативна, самостійна, інноваційна, систематична діяльність якої направлена на виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг і здійснюється на власний ризик, під особисту майнову відповідальність з метою отримання підприємницького доходу [6, с. 13].

В українській економічній думці наукова зацікавленість проблемою підприємництва виникає в другій половині XIX ст. Питання сутності підприємництва та його організаційних форм в українській економічній літературі пореформеного періоду знаходилися в центрі теоретичних досліджень. Наукова спадщина вітчизняних вчених-економістів другої половини XIX ст.

відзначається різнобічністю, новаторською постановкою проблем, носить глибокий та цілісний характер.

Українські вчені А. Антонович, В. Вольф, К. Воблий, В. Железнов, М. Зібер, В. Левитський, П. Мігулін, М. Соболев, П. Струве, Д. Піхно, М. Туган-Барановський, М. Цитович, П. Фомін, О. Фінн-Єнотаєвський, І. Янжул при розгляді проблеми підприємництва головну увагу приділяли питанням сутності організації підприємницької діяльності, ролі та значенню підприємця у виробництві, стосункам з державними та громадськими інститутами, проблемам можливості реалізації управлінських здібностей підприємця тощо.

Розвиток вітчизняної наукової літератури з проблем економічної теорії у пореформений період зазнав суттєвих змін не лише з погляду змісту проблем, що досліджувалися, а й в аспекті розширення кола питань, які критично осмислювалися та узагальнювалися. До традиційних питань економічної науки додавалися нові проблеми, що постали перед вченими у зв'язку з розвитком економіки, серед них – становлення та розвиток підприємництва.

Історія підприємницького феномену тісно пов'язана з соціальними, економічними, політичними процесами в суспільстві. Підприємництво віддзеркалює характерні риси відповідної історичної доби, виступає в економіці як невід'ємний атрибут ринкового господарства, хоча його історія своїм корінням сягає в глибину століть; сучасне його розуміння склалося в період становлення та розвитку ринкових відносин, однак заборони підприємницької ініціативи та її реалізація простежуються в галузях сільського господарства, промислів, ремесел, торгівлі. Можна дискутувати щодо слушності подібного зіставлення понять, але господарській поведінці купців, ремісників були притаманні риси підприємництва: самостійність у прийнятті господарських рішень, свобода вибору напрямів і методів діяльності, орієнтація на досягнення результату тощо.

Еволюція господарського процесу в Україні значно повторювала закономірності становлення й розвитку ринкової економіки, характерні для Західної Європи, але мала й істотні особливості. Селянська реформа 1861 року, скасувавши кріпосне право, відкрила дорогу новим суспільно-економічним відносинам, створила передумови для перетворення їх у панівні, дала поштовх демократичним засадам в суспільстві та сприяла розвитку підприємницької діяльності. Формування ринкових відносин у країні сприяло кількісному збільшенню класу підприємців, до підприємницької діяльності залучалися представники різних соціальних прошарків суспільства.

Підприємництво у своєму розвитку йшло державно-кріпосницьким шляхом. Особливістю становлення вітчизняного підприємництва стали активний регулюючий вплив держави на його функціонування та тісний зв'язок інституту підприємництва з державною казною, залежність утворення великих капіталів від держави, концентрація в руках держави фінансових потоків і прибуткових видів діяльності, перетворення держави на головного інвестора, другорядність, вторинність підприємницької діяльності порівняно з державною службою,

надмірна централізація і бюрократизація господарського життя, активна регулююча позиція держави, що проявилася у протекціоністській політиці, сприятливих митах, наданні субсидій, державних замовлень тощо; регулюючі дії держави спрямовувалися на користь великого капіталу, що було проявом державно-монополістичних тенденцій [6, с. 8–14].

Специфікою становлення підприємництва на українських землях було те, що воно започатковувалося як казенне, державне. Через недостатність великих приватних капіталів уряд змушений був залучати іноземні капітали, через що значну частину представників підприємництва складали підприємці іноземного походження. Іноземний капітал зосереджувався переважно у базових галузях української промисловості, що мали найвищу норму прибутку – металургійній, вугільній, машинобудівній тощо. Показовим прикладом національного підприємництва став його розвиток в галузі цукроваріння у пореформений період. Так, визначними підприємцями-цукрозаводчиками були знані українські родини Терещенків, Харитоненків, Яхненків, Симиренків, які водночас володіли землею, цукровими заводами, торговельними підприємствами, що забезпечувало завершеність виробничо-реалізаційного циклу та високі прибутки. Представники вітчизняного підприємництва активно долучалися до справ благодійництва та меценатства, завдяки гуманістичному підходу до ведення підприємницької діяльності родина Терещенків залишила по собі значну пам'ять в історії України [7, с. 105–108].

Одним із важливих питань функціонування підприємництва в 80–90 роках XIX ст. була проблема концентрації та монополізації економіки, виникнення монополістичних тенденцій у ринковій економіці. Активне державне регулювання та заходи заохочення окремих привілейованих галузей промисловості посилювали процеси концентрації та централізації капіталів у промисловості, що створило умови для монополізації. Пряме заохочення монополістичних об'єднань поєднувалося в урядовій політиці з монополізацією казенних замовлень і торгівлі. Створення небагатьох, виключно великих підприємств шляхом казенних замовлень та позик знищувало конкуренцію та створювало передумови до їх об'єднання. Регулюючі дії держави спрямовувалися на користь великого капіталу, що було проявом державно-монополістичних тенденцій.

Малодослідженою, але не менш важливою сторінкою історичного згортання підприємницьких засад у вітчизняній господарській практиці є період радикальних трансформацій в первинний період становлення радянської влади. Прийшовши до влади, більшовики вже в листопаді 1917 року розгорнули тотальну експропріацію засобів виробництва, майна та багатства; згодом розпочався процес націоналізації підприємств промисловості, торгівлі, транспорту, зв'язку, банківських кредитних організацій та ліквідації товарних і фінансових бірж. Націоналізація, що за своєю суттю була конфіскацією, проходила під гаслами переходу від капіталістичного до соціалістичного способу виробництва й остаточно підірвала розхитаний війною господарський ме-

ханізм, знищила підприємницьку ініціативу, максимально обмежила товарно-грошові відносини.

Послідовний перехід до політики військового комунізму, що призвів до скасування будь-яких видів приватної власності, жорсткої централізації управління економікою в сполученні з позаекономічним примусом, знищення товарно-грошових відносин, торгівлі, започаткував плановий розподіл. Як тип господарювання військовий комунізм з його антиринковою, антипідприємницькою направленістю діаметрально протилежний дожовтневий економічній системі. Саме підприємництво як тип господарювання було оголошено поза законом й каралося вищою мірою соціального захисту, тобто розстрілом.

Восени 1918 року спеціальним декретом заборонена торгівля, тобто товарно-грошова система скасовувалася. Курс на безтоварний та безгрошовий механізм господарювання отримав закріплення в другій Програмі РКП (б) у березні 1919 року та визначився як першочерговий.

У період військового комунізму в 1918–1920 роках вирішальну роль в управлінні промисловістю мали головні управління (главки) Вищої ради народного господарства, яким була властива строга централізація. На той час підприємства не мали жодної автономії, їх функціонування повністю підпорядковувалося головкам, що розподіляли продукцію (без грошової оцінки) між окремими промисловими галузями та підприємствами.

В Україні на той час, як відомо, існувала номінально «самостійна» українська радянська республіка та з 1919 року діяла Вища рада народного господарства України як центральний орган керівництва господарським життям країни, вітчизняне господарське життя повністю підпорядковувалося господарським органам Росії і керівництво українською промисловістю безпосередньо здійснювали російські головки, які навіть не мали консультативних контактів з республіканськими органами. Таким чином, управління промисловістю України централізувалося в руках більшовицької влади і головки наркоматів Росії виявляли практично ті самі компетенції як в самій Росії, так і в Україні.

Радянська влада у своїй економічній політиці розробила основну схему для управління вітчизняною промисловістю [8], було затверджено вертикальну централізацію по лінії главків з одночасним горизонтальним підпорядкуванням підприємств за господарськими районами у постачанні сировини, робочої сили тощо. Господарський осередок у Москві зберігав за собою всі права доволіно диспонувати господарськими ресурсами, а зайняті території розглядалися як окремі економічні райони з обов'язком постачати центральному апарату ті чи інші господарські продукти [9, с. 50–51].

Надмірна централізація господарського апарату не давала більшовикам очікуваних результатів, промисловість за часів військового комунізму жила за рахунок споживання своїх внутрішніх резервів та нагромаджень попередніх етапів. Показово, що навіть в умовах військового комунізму

більша половина потреб населення в хлібі задовольнялася не за картковою системою, а на нелегальному ринку, де замість обмінних паперових грошей фігурували різноманітні речі та предмети, що підтверджує незламність духу підприємництва, його життєздатність за будь-яких умов. Кризове становище економіки значно поглиблювалося надмірною централізацією апарату управління, що привело до основних змін в засадничих основах радянської економічної політики. Рішенням X з'їзду РКП(б) [10], а потім декретами уряду встановлено заміну продрозверстки продовольчим податком. Це означало, що селянин, сплативши державі фіксований податок (в натуральному вигляді), міг самостійно розпоряджатися надлишками продукції своєї праці, в тому числі продати їх на ринку. Однак у 1921 році продподаток мав ще пережитки адміністративно-командних звичаїв по відношенню до села, що панували в роки військового комунізму: передбачалося залучення селян в соціалістичний продуктообмін з містом, обмежений специфікою місцевого товарообігу, тобто пануюча ідеологічна доктрина пропонувала уникнути торгівлі та грошового обігу, підприємництва та еквівалентних відносин. Уряд намагався стати регулюючим суб'єктом в русі натурального продуктообміну між аграріями та промисловими виробниками, але вже влітку 1921 року натуральний обмін переріс в купівлю-продаж за допомогою грошей, а вже восени цього року влада змушена була узаконити існуючу практику. Таким чином відродився головний елемент ринкової економіки – товарно-грошові відносини.

Другий етап становлення приватногосподарської діяльності постав з воскресінням підприємництва, що відбулося з проголошенням в березні 1921 року нової економічної політики. Скасування заборонних заходів по відношенню до приватнопідприємницької діяльності викликало стрімке зростання ділової ініціативи у всіх галузях господарського життя. З'явилися акціонерні товариства, повні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю та інші форми підприємницьких об'єднань.

Акціонуванням підприємств держава вирішувала двоїсту задачу: залучала до них приватні капітали та забезпечувала їм можливість ведення господарського розрахунку, що стимулював високопродуктивність праці. Утворення трестів та відновлення ринкових засад потребувало відповідної ринкової інфраструктури, й починаючи з лютого 1922 року одним з її елементів стали синдикати, що за своїм змістом мали деякі відмінності в порівнянні з трестами. Трести об'єднували підприємства кількох галузей промисловості, а синдикати будувалися лише за галузевим принципом. Законодавства про синдикати не було, і вони створювалися за рішеннями та постановами ВРНГ РСФРР (з 1923 року ВРНГ СРСР) і виключно їм підпорядковувалися.

У галузі промисловості розпочалася широка денационалізація підприємств, оренда середніх та дрібних (з одночасним трестуванням) державних заводів і фабрик та подальшим об'єднанням трестів у синдикати (Текстильний, Нафтовий,

Тютюновий, Соляний та інші). Найбільш стрімкого розвитку набув приватний сектор економіки, що задовольняв попит широких мас населення; саме НЕП привела в рух ринкові мотивації, високу продуктивність праці та якість продукції.

На кінець 1922 року функціонувало 12 синдикатів, що поширювали свою діяльність й на Україну [11, с. 31]. Усього на теренах СРСР в 1922–1928 роках діяло 23 синдикати [3, с. 38]. На них покладалися функції узгодження та об'єднання в одному апараті торгової діяльності підприємств промисловості в галузі збуту їх продукції та заготівлі сировини й матеріалів, а також сприяння плановому їх фінансуванню та кредитуванню під загальним наглядом і керівництвом ВРНГ [12, с. 734].

У часи НЕП державні підприємства було переведено на господарський розрахунок, місце ліквідованих главків зайняв трест – об'єднання державних промислових підприємств, пов'язаних територіально або однорідністю продукції чи окремими стадіями основного виробничого процесу. Трест характеризувався значною автономією в оперативній площині, зокрема провадив самостійну роботу у справі забезпечення сировиною та в збутових ринкових операціях. Такий стан тривав до 1929 року, до прийняття постанов про реорганізацію управління промисловістю. У травні 1933 року вийшла постанова ВЦВК «Про основні приватні майнові паї», яка дозволяла засновувати акціонерні товариства [13].

Відповідно до постанови ЦК ВКП (б) з 05.12. 1929 р. підприємство визнано основною ланкою управління, всі підприємства повністю переведено на госпрозрахунок та запроваджено принцип єдиначальства. Таким чином, як зазначає Б. Винар, в 1929 році більшовицька влада відновлює жорстку централізацію в управлінні промисловістю, що у взаємовідносинах союзних та республіканських органів управління започатковує новий етап, який з певними змінами триває до повоєнних років [9 с. 55].

Досягнення у відбудові промислового виробництва в роки НЕП, як і в інших галузях економіки, були забезпечені, насамперед прагненням відродити аграрний сектор, основу якого складали одноосібні селянські господарства та сільськогосподарська кооперація. В період нової економічної політики саме кооперація стрімко налагодила діяльність з забезпечення селян кредитами, посівними матеріалами, машинами, добривами тощо. Були задіяні всі види кооперації, в тому числі товариства для спільної обробки землі, що у своїй основі мали такі принципи, як колективність праці, самоуправління, кредит. Уже в 1925 році розмір посівних площ досяг довоєнного рівня, а кількість великої рогатої худоби, свиней, овець, птиці перевищила його. Широкого розвитку набули приватні та кооперативні маслобійні, сироварні, ковбасні та молочні артілі, хлібопекарні тощо.

НЕП здійснила поворот від бюрократично-центрального командування до економічних методів управління господарством з широкою опорою на ініціативу та творчість приватних підприємців, забезпечила стрімке зростання виробничих сил країни та поліпшення якості життя всіх верств

населення. Але вже в другій половині 20-х років XX ст. чітко окреслилися тенденції до придушення індивідуальної діяльності, приватного підприємництва, а на початку 30-х років в СРСР утверджено модель державного соціалізму з властивими йому знищенням власності, позаекономічним примусом, мілітаризацією праці, командними методами управління господарством, екстенсивним характером економіки, розгалуженою партійно-бюрократичною ієрархією та репресіями проти соціально ворожих елементів.

Заборонити підприємництво можна як економічну модель, як спосіб життя, як професію, проте дух підприємництва живе незалежно від політичних режимів, соціально-економічних умов, рівня розвитку виробничих сил та інших факторів життєдіяльності суспільних систем. У цьому контексті не є винятком й СРСР періоду 30-х – середини 80-х років XX ст., коли навіть на всіх стадіях тоталітарного режиму, використовуючи найдрібніші прогалини заборонного законодавства, існували дрібні підприємці, кустарі, ремісники, надомники різного профілю. Цих представників підприємництва можна вважати легальним його рівнем. Був ще й прихований рівень, коли підприємливі люди, окрім формально закріпленого за собою стану, займалися перепродажем товарів та іншими видами індивідуальної діяльності (виготовлення та збут «монопольних» товарів, лікування, зцілення, гадання тощо). Потенціал підприємницької енергії перейшов у тіньову економіку.

З другої половини 80-х років XX ст. приватне підприємництво з категорії кримінального права перейшло в ознаку перехідного періоду, розпочався третій етап прищестя підприємництва. Протягом 1980–1990 років вітчизняна економіка пережила затяжну кризу, що супроводжувалася падінням виробництва та руйнуванням частини взаємозв'язків всередині економічної системи, неминуче відбувався перехід підприємств до широкомасштабного застосування нетрадиційних методів адаптації, в тому числі бартерних угод та взаємозаліків, неплатежів, ухиляння від податків тощо. Вітчизняному підприємству доводилося функціонувати в досить різних умовах, в радянський період це була система жорсткого централізованого планування з переважанням позаекономічних цільових настанов та мотивацій. Згодом ця система поступово трансформувалася в економіку, де з'явилася велика кількість напівнезалежних центрів прийняття планових рішень та де виник істотний горизонтальний товарообмін між підприємствами. В плановій економіці ринкові елементи прийняли відкриту форму, національна економіка набула яскраво вираженого перехідного характеру. Визначальною особливістю перехідної економіки було хаотичне та суперечливе поєднання планових механізмів з ринковими, що призвело до суттєвого викривлення всіх економічних критеріїв та мотивацій.

Здобувши незалежність, Україна здійснює курс на розбудову ринкової економіки, яка передбачає систему приватної власності на засоби виробництва, тобто вона є економікою приватного підприємництва. Розвиток сучасного інституту

підприємництва є досить суперечливим та пов'язаним зі значними труднощами, зумовленими історичними особливостями радянського минулого. В наш час підприємництво, додаючи суттєві економічні, організаційні та психологічні труднощі, стало одним з основних атрибутів вітчизняної економіки. В умовах реформування економіки підприємництво в Україні не досягло необхідного розвитку, держава повинна стимулювати діяльність підприємницьких структур, що зумовлює необхідність синтезу методів й інструментів його підтримки. Наразі основні напрямки державної підтримки підприємництва в Україні носять переважно декларативний характер.

Необхідність розбудови сучасного інституту вітчизняного підприємництва посилює роль ґрунтового переосмислення історичного минулого нашої країни, актуалізуються питання взаємодії теорії та практики підприємництва.

Висновки

У результаті проведеного наукового аналізу історичного процесу розвитку інституту підприємництва у вітчизняній економіці визначено інституціональні особливості процесів становлення та розвитку підприємництва в Україні в другій половині XIX – початку XX ст. (перший етап становлення та розвитку підприємництва), зокрема взаємовплив формальних та неформальних складових інституту підприємництва, його залежність від державної політики та іноземного інвестування, виявлено суперечливий характер процесу розвитку підприємництва, а саме вплив політики форсованої модернізації економіки в умовах збереження доринкових організаційних форм господарювання.

У процесі проведеної історико-економічної розвідки доведено та аргументовано специфічний характер розвитку підприємництва на теренах України у період військового комунізму, зокрема завмирання всіх типів підприємницької діяльності, унеможливлення існування інституту підприємництва в післяжовтневий період, настання часу репресій та ідеологічного неприйняття підприємництва, деградація вітчизняної підприємницької культури через фізичне знищення представників соціальної групи підприємців внаслідок масових політичних репресій.

Виявлено характер, особливості та фактори спотворення інституту підприємництва в умовах політики військового комунізму, жорсткої централізації управління економікою в сполученні з позаекономічним примусом, антипідприємницькою направленістю, розкрито процес згортання підприємницьких засад у вітчизняній господарській практиці в період радикальних трансформацій первинного етапу становлення радянської влади на початку XX ст. Псевдоінститут підприємництва формувався в межах нелегальної економіки в умовах, коли підприємництво як тип господарювання було оголошено поза законом, в умовах силового бюрократично-центрального командування.

У результаті узагальнення історичного досвіду відродження феномену підприємництва в період нової економіч-

ної політики (1921–1929) визначено проблеми організації, виробничо-господарської діяльності промислових трестів України, обґрунтовано процес синдициювання в межах планової економіки. З'ясовано ступінь впливу командно-адміністративних методів управління на процес реорганізації промислового виробництва й ліквідацію непівських форм господарювання та управління промисловістю.

Отже, ліквідувати підприємництво можна як тип господарювання, але дух підприємництва існує незалежно від зміни ідеологічної доктрини, соціально-економічних відносин тощо, таким яскравим прикладом є становище в СРСР 30-х – середини 80-х років XX ст., коли за умов тоталітарного режиму легально нереалізований підприємницький потенціал функціонував у тіньовому секторі.

Література

1. Вербова О.С. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848–1944 років: Монографія. / О.С. Вербова. – Львів: ПАІС, 2009. – 386 с.
2. Супрун Н.А. Еволюція вітчизняної моделі корпоративного управління: монографія / Супрун Н.А. – К.: КНЕУ, 2009. – 270 с.
3. Пиріг О.А. Історія підприємництва України. Навч. посіб. / О.А. Пиріг. – К.: КНТЕУ, 2004. – 164 с.
4. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). / Лазанська Т.І. / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.
5. Феценко В.М. Дослідження проблем становлення та розвитку ринкового господарства в працях економістів України другої половини XIX – початку XX ст.: Монографія / Феценко В.М. – К.: КНЕУ, 2003. – 187 с.
6. Кудласевич О.М. Формування концептуальних засад теорії підприємництва в українській економічній думці другої половини XIX – початку XX ст. / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук / О.М. Кудласевич. – К., 2008. – 18 с.
7. Кудласевич О.М. Розвиток українського підприємництва та його соціальна роль: династія Терещенків. / Кудласевич О.М. // Український соціум: Науковий журнал. – Вип. 4. – К., 2009. – С. 103–109.
8. Протоколи девятого съезда РКП (б). – М.: Партиздат, 1934. – 612 с.
9. Винар Богдан. Українська промисловість. Студія Советського Колоніалізму. Том I. Праці історично-філософської секції. Перша українська друкарня у Франції / Б. Винар. – Париж – Нью-Йорк – Мюнхен, 1964. – 397 с.
10. Протоколи десятого съезда РКП(б). – М.: Партийное издательство, 1938. – 945 с.
11. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 годах / В.В. Лантух. – Х.: Основа, 1992. – 190 с.
12. Законодательство о промышленности: Сб. декретов, постановлений, приказов и инструкций. – М., 1923; Л., 1925. – Ч. 3. – 917 с.
13. Декрет ВЦИК от 22.05.1922 «Об основных частных имущественных правах, признаваемых РСФСР, охраняемых ее законами и защищаемых судами РСФСР» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lawrussia.ru/texts/legal_586/doc586a672x232.htm